

Hedendaags Engagement. Grote ideeën in het klein

Anouk van der Pluijm

Het engagement is terug in de literatuur. Daarmee is het slechts enkele decennia afwezig geweest in de dominante theorieën over literatuur en vele literaire werken die in deze periode als belangrijk zijn bestempeld. Ook Hans van Stralen, literatuurwetenschapper in Utrecht en Amsterdam, herkent deze terugkeer wanneer hij zegt dat: “[a] greater interest in ethics becomes perceptible in Western culture. Thus Nussbaum points out the desirability of including literary works in the philosophical-ethical reflection and Vintges even devotes a book to the return of engagement in present-day society.” De stijgende lijn is vanaf ongeveer 1990 met name te zien geweest in het postkolonialisme, toen *Orientalism* (1980) van Edward Saïd een solide plek in de filosofie en literatuurwetenschap veroverd had en werken als *The Empire Writes Back* (1989) van Bill Ashcroft Saïds boek als basis gingen gebruiken. Na 2000 lijkt de terugkeer van het engagement steeds beter zichtbaar te worden, ook binnen de populaire cultuur.

Sindsdien zijn er, uiteraard, ook tal van katalysatoren buiten de literatuur zelf geweest die de terugkeer van het engagement versneld hebben. Daarvan is de belangrijkste ongetwijfeld de actuele wereldpolitieke situatie na de moslimextremistische aanslagen. Toch is het interessant na te gaan hoe de reeds opkomende literaire betrokkenheid en de theorievorming daarover in de jaren negentig zeggenschap hebben voor vandaag.

Vintges’ interpretatie van Foucault

Een eerste belangrijke theorie komt van Karin Vintges. Volgens haar heeft het postmodernisme, door zijn individualisme en ontkenning van algemeen geldende waarden, een leegte achtergelaten in het engagement en in de actiemogelijkheden van onder andere de politiek en de hulporganisaties. Hoe is het mogelijk om een ander te helpen als het onmogelijk blijkt te zijn om te weten wanneer iemand hulp nodig heeft? Toch is er geen sprake van onverschilligheid. “Het lijkt er [...] veel op dat mensen behoefte hebben aan ‘meer’, een ‘meer’ dat de moderne liberale maatschappij op dit moment niet direct voor handen heeft. Alom wordt de behoefte geuit aan morele zingeving en bindende waarden.”

De drang naar ideologieën is kennelijk iets wat in de mens zelf aanwezig is, dat is ook na het postmodernistische tijdperk het geval: “Het postmoderne denken wilde breken met de ideologieën, maar het heeft daarmee de eeuwigheid van de ideologische kennisvorm niet onderkend.”

Vintges signaleert een onverminderde behoefte aan ideologieën binnen een denkklimaat dat zich daarvoor niet leent. Voor een oplossing gaat zij te rade bij Michel Foucault. Objectiviteit en waarheid, meent deze, zijn onmogelijk te verkrijgen. Iedereen is immers gesitueerd in zijn eigen persoonlijke maatschappij waar hij of zij onmogelijk aan kan ontsnappen. Bovendien zijn volgens Foucault de mechanismen van macht overal aantoonbaar. In iedere relatie en situatie spelen deze mechanismen een rol, en het streven van Foucault was om deze mechanismen zo veel mogelijk openbaar te maken, om ze op deze manier te kunnen doorbreken. Echter, omdat lang niet alle machtsstructuren bekend zijn bij de mens en omdat deze structuren ook nooit volledig blootgelegd kunnen worden, is dit een onoplosbaar probleem. Ook taal is in haar basis een machtsstructuur. Het wordt gebruikt om te onderscheiden, om dingen een naam te geven en daarmee tegelijkertijd een identiteit te bepalen. Deze identiteit wordt echter ook altijd gekleurd

door associatie, nuance, intonatie en implicatie. Maar wat betekent het nu precies als iederéén gevangen zit in deze al dan niet talige machtsstructuren en deze mechanismen dus kennelijk onontkoombaar zijn? Wie heeft er dan nog het recht om te bepalen wat goed is en wat fout? Wat betekent het woord 'normaal' nog, behalve één groep die macht uitoefent over een andere groep?

Volgens Foucault zouden we het op moeten geven om algemeen geldende waarheden en systemen te ontwikkelen, en onszelf voornamelijk moeten richten op het kleine: "Given his view on modernity and its political limits, Foucault's proposal was to engage in local struggles, which included reinventing oneself so as to go beyond modes of modern individuality."

We moeten ieder onze eigen individuele levenskunst ontdekken, die het omgaan met de macht mogelijk maakt. Door uit te gaan van deze zelf-creatie en 'vrijheidspraktijken' (zoals Vintges deze noemt) die de positie van het individu ten opzichte van zichzelf en zijn omgeving bepalen, is het mogelijk om het individu weer verantwoordelijkheid en een mogelijkheid tot actie te geven: "Vrijheidspraktijken zijn volgens Foucault dus ethisch van karakter omdat zij in essentie draaien om de goede omgang met de medemens."

Omdat de creatie van het zelf een continu proces is, – een proces in de richting van een doel dat nooit bereikt wordt, aangezien het zich voortdurend aanpast – is deze beweging 'open naar de toekomst'. Er wordt niets afgesloten, alleen veranderd. De ethiek die deel uitmaakt van deze zelfcreatie is dus ook op de toekomst gericht. Volgens Vintges heeft deze ethiek echter nog een belangrijk kenmerk:

Naast openheid naar de toekomst heeft het *ethos* ook een andere kant: die van het zich binden aan bepaalde waarden in het praktische dagelijks leven, op basis waarvan men zich in open gerichtheid op de toekomst vormgeeft. Het ontwikkelen van een *ethos* komt dus niet neer op een nomadisch bestaan maar juist op een zich committeren aan waarden!

Door uit te gaan van zelfcreatie en een relatie tot de directe omgeving wordt er weer een vorm van handelen mogelijk, op een manier die zelfs door het postmodernisme met moeite afgekeurd zou kunnen worden: "If Sartre understood self-constitution as the inner experience of consciousness, Foucault attempts to grasp it as part of the play of social codes, normative discourses, systems of knowledge."

Dit is het uitgangspunt van de gewone burger, maar wat zou een schrijver, intellectueel, moeten doen met zijn individuele zelfcreatie, binnen de context van zijn werk en denken? Ten eerste verklaart Vintges dat de kern van het engagement van de kunstenaar in de coherentie van zijn werk en zijn leven dient te zijn. Daarnaast zou deze zoveel mogelijk openheid en bekendheid moeten geven aan zijn werk: "Het engagement van intellectuelen houdt zo gezien in dat zij zich met hart en ziel inzetten voor hun werk en daarvoor de verantwoordelijkheid nemen door dit zoveel mogelijk te presenteren en toegankelijk te maken."

Het engagement van Saïd.

Wie postkolonialisme ter sprake brengt, noemt de naam Edward Saïd. Een zekere mate van engagement is impliciet aanwezig in het postkolonialisme, maar Saïd zelf heeft ook directer geschreven over de schrijver en zijn of haar verantwoordelijkheid naar de lezer en de samenleving. Saïd grijpt in zijn theorie omtrent macht, overheersing en onderdrukking eveneens terug op Foucault:

If with Foucault we have learned to see culture as an institution by which what is

considered appropriate to it is kept appropriate, we have also seen Foucault demonstrate how certain alterities, certain Others, have been kept silent, outside or [...] domesticated for use inside the culture.

Ook literatuur en de beeldende kunst zijn volgens Saïd machtsmiddelen, of kunnen dit in ieder geval zijn als zij verkeerd gebruikt en geïnterpreteerd worden. Naar de mening van Saïd bestaat er geen objectieve historiciteit, maar is er slechts de interpretatie van de gebeurtenissen zodra deze op papier gezet worden. De geschiedenis is in zekere zin dus altijd gesitueerd in het heden, en wordt vanuit de hedendaagse positie geïnterpreteerd door geschiedkundigen.

Dit principe geldt niet alleen voor de geschiedenis, maar voor alle tekstvormen. Ook de literatuur kan enkel vanuit het heden gezien worden, omdat de elementen in een bepaald werk, die in het verleden de hoofdrol speelden, nu verruild kunnen zijn voor andere aspecten. De interpretatie van alle teksten en tekstvormen is gebonden aan tijd en individu en de mogelijkheden zijn dus niet eindeloos, maar worden beperkt door de gesitueerdheid van de tekst in de geschiedenis en het heden. Het karakter van de tekst verandert voortdurend door de interactie tussen het verleden waarin de tekst is geschreven en de ontwikkeling in interpretatie die een tekst in de loop van de tijd doormaakt. Het samenspel van deze verschillende factoren zorgt voor de uiteindelijke identiteit van een tekst, maar wat betekent dat concreet voor de positie van de schrijver?

Saïd maakt, om te beginnen, geen duidelijk onderscheid tussen de criticus, de intellectueel en de schrijver:

[D]uring the last years of the twentieth century the writer has taken on more and more of the intellectual's adversarial attributes in such activities as speaking the truth to power, being a witness to persecution and suffering, supplying a dissenting voice in conflict with authority.

De auteur of criticus dient zich te hoeden voor een aantal gevaren die in het huidige academische klimaat op de loer liggen. Met name de kloof tussen de academische wereld en het dagelijks leven baart Saïd zorgen. Deze verwijdering van het publiek zou kunnen zorgen voor een vergroting van het toch al zo overheersende eurocentrisme in de academische wereld.

De schrijver en de criticus moeten dus in contact blijven met de actualiteit en de buitenwereld. Dit is echter niet de enige 'regel' die Saïd mee wenst te geven aan de intellectueel. In zijn essay "On Defiance and Taking Positions" geeft hij een soort handleiding mee voor wat hij de 'public intellectual' noemt. Deze zou zich niet vast moeten leggen op de gevestigde theorieën en denkbeelden, maar altijd de tegenpositie in moeten nemen van de conservatieve orde. De literatuur en de intellectueel moeten zich niet aansluiten bij een vaststaande of dogmatische ideologie om op deze manier gehoor te willen geven aan de stem van de minderheid. Op deze manier zou de taal als het ware 'leeg' worden. Het is volgens Saïd echter belangrijk om er voor te zorgen dat "[t]he language of democracy, of equality, of power sharing, of justice, of secular self-governance must not be co-opted by ideologies but must be reclaimed and reinfused with practical meaning for human relationships."

Dit 'tegen alles' zijn van Saïd betekent echter niet dat een intellectueel zich verre van de politiek dient te houden. Integendeel, het is noodzakelijk dat hij of zij een positie bepaalt binnen verschillende kwesties en dit standpunt tegenover de rest van de wereld kan verdedigen: [T]here seems to be an absolute necessity to connect oneself, to align oneself with an ongoing process or contest of some sort [...]. Het is dus niet voldoende om enkel de discussie gaande te houden;

men moet er actief aan deelnemen.

Tot slot moet de intellectueel een continue herinnering vormgeven, niet enkel aan de geschiedenis, maar ook een herinnering aan het feit dat de media altijd een interpretatie van gebeurtenissen geven. Dat is: “to recall what is forgotten or ignored; to connect and conceptualise and to generalize from what appear to be fixed ‘truths’, let’s say in the newspapers or on television [...]” Echter, de media zijn volgens Saïd niet alleen maar nadelig voor de beeldvorming, zij hebben ook een positieve kant. Met het ontstaan op internet van kleine magazines en onafhankelijk opgezette platformen ziet Saïd mogelijkheden voor het inbrengen van nieuwe argumenten en het verbreden van standpunten: “I am suggesting that by taking advantage of what is valuable in the form of numerous platforms [...] and an alert and creative willingness to exploit them by an intellectual [...], it is possible to initiate wider discussion.”

De ‘poetic justice’ van Nussbaum

In haar boek *Poetic Justice: the Literary Imagination and Public Life* legt Martha Nussbaum een overtuigend verband tussen de literatuur en het publieke leven, en dan met name het Amerikaanse rechtssysteem. Ze richt zich vooral op datgene wat zij ‘politieke economie’ noemt. Hieronder verstaat Nussbaum de op de economische ratio gebaseerde politiek, die zijn hoogtijdagen lijkt te vieren in het huidige politieke klimaat. Nussbaum meent dat zowel de economie, de politiek als het rechtssysteem baat zouden hebben bij een meer op emoties en verbeelding berustende aanpak. Het model hiervoor ziet ze in de literatuur:

Literature expresses, in its structures and its ways of speaking, a sense of life that is incompatible with the vision of the world embodied in the texts of political economy; and engagement with it forms the imagination and the desires in a manner that subverts that science’s norm of rationality.

Het huidige economisch-wetenschappelijke stelsel is in Nussbaums ogen een manier om afstand te creëren van het onderwerp. Het heeft het streven een zo objectief mogelijke visie neer te zetten, wat leidt tot een gedeeltelijke blindheid voor de behoeften van de mens. Door het creëren van zo veel mogelijk afstand wordt de mens op een gelijke lijn geplaatst met een machine en wordt er geen rekening gehouden met emotie en individualiteit.

In het maatschappelijke leven is de emotie, of de ‘menselijkheid’ volgens haar een wezenlijk onderdeel van bestuur en regelgeving. Dit lijkt op zich het uitgangspunt van de rationaliteit al tegen te spreken, aangezien deze claimt alle factoren mee te nemen in haar overwegingen; het is immers niet rationeel om de emotie volledig te ontkennen wanneer deze een onbetwistbare rol speelt in de keuzes en besluitvorming van de mens, zoals we reeds bij Foucault gezien hebben.

Desondanks ziet Nussbaum wel degelijk een positief punt in het klassieke utilitarisme. Het feit dat alle mensen gelijk zijn binnen deze theorie is naar haar idee een groot pluspunt; iedereen is immers een cijfertje. Discriminatie en racisme verdwijnen op die manier vanuit het overkoepelende oogpunt en vooroordelen worden onmogelijk gemaakt omdat ieder mens dezelfde ‘waarde’ heeft.

Buiten de ratio en de cijfers zou er volgens Nussbaum een plek gereserveerd moeten worden voor de verbeelding, zodat de mens medeleven en esthetiek leert waarderen. Met name fictie ziet zij als een belangrijke leerschool voor de verbeelding, al vanaf het moment dat de mens hier voor het eerst in aanraking mee komt:

[T]he child who takes delight in stories and nursery rhymes is getting the idea that not everything in human life has its use. Its learning a mode of engagement with the world that does not focus exclusively on the idea use, but is capable, too, of cherishing things for their own sake. And this the child takes into its relations with other human being.

Door te lezen zou er een non-rationeel inzicht en een identificatie ontstaan met andere perspectieven en andere ethische systemen. Aan de hand van de ontwikkeling van de verbeelding en het medeleven dat de lezer voelt voor de verschillende personages in een boek, leert deze verschillende perspectieven op de wereld kennen. Door met de personages mee te leven in een verhaal, leert de lezer de standpunten van de verschillende ‘typen’ mensen kennen en deze zelfs te begrijpen. Hieruit kan een directe vorm van engagement door de lezer ontstaan. Het voelen van de onrechtvaardigheid die een ander aan wordt gedaan kan grote impact hebben: “Literary understanding [...] promotes habits of mind that lead toward social equality in that they contribute to the dismantling of the stereotypes that support group hatred.”

Nussbaum ziet in deze theorie een mogelijkheid om de rechtlijnigheid van de hedendaagse politiek en regelgeving te doorbreken. Het belangrijkste instrument hiervoor is in haar theorie de ‘judicious spectator’ van Adam Smith. Deze ‘judicious spectator’ zou binnen de maatschappij dezelfde rol dienen te vervullen als de lezer van een boek. Omdat deze geen directe rol heeft binnen de actie die hij of zij aanschouwt blijft er een zekere afstand bestaan tussen de toeschouwer en de betrokken personages. Echter, de toeschouwer kan zich wel mee laten slepen door de gebeurtenissen en meevoelen. Zo kan de ‘judicious spectator’ met een soort emotie-filter oordelen over de gebeurtenissen, belangrijk omdat: “[a]ppropriate emotions are usefull in showing us what we might do, and also morally valuable in their own right, as recognition of the character of the situation before us.”

De waarde van literatuur is volgens Nussbaum voornamelijk te vinden in het feit dat de literatuur kan helpen bij het vormen van de verbeelding, het uitbreiden van perspectief en het betrekken van mensen bij maatschappelijke ontwikkelingen. De schrijver heeft als taak om zo realistisch mogelijk verschillende ontwikkelingen weer te geven in zijn boeken. Deze benaderingswijze heeft echter ook een groot risico. Wanneer de lezer te veel op de schrijver gaat vertrouwen, kan deze ook misleid worden door de schrijver waardoor een eenzijdig of zelfs feitelijk fout perspectief zou kunnen ontstaan.

De literatuur kan dus een trainingsmethode zijn voor het dagelijks leven. Wanneer iemand getraind is in het toepassen van de juiste mate van emoties en tegelijkertijd een zekere afstand tot het onderwerp kan behouden, kan dit in de praktijk van groot nut zijn bij het nemen van beslissingen. Natuurlijk is het niet altijd mogelijk om rekening te houden met alle aanwezige belangen. Nussbaum nuanceert dit dan ook wanneer zij spreekt over het nut voor de politiek:

Government cannot investigate the life story of every citizen in the way a novel does with its characters; it can, however, know that each citizen has a complete history of this sort, and it can remain aware that the norm in principle would be to acknowledge the seperateness, freedom and qualitative difference of each in the manner of the novel.

Het engagement waar Martha Nussbaum voor pleit is een ‘objectief-emotioneel’ (oftewel een persoonlijk, gefilterd en meelevend) engagement. In haar theorie is de schrijver voornamelijk een trainer. Zijn of haar taak is om de lezer zo veel mogelijk verschillende perspectieven op

overtuigende wijze te tonen en de lezer op deze manier mee te voeren in een wereld waar hij of zij normaal gesproken geen onderdeel van uit zou (kunnen) maken. Op deze manier kan de emotie volgens haar betrokken worden bij besluitvorming, terwijl er toch sprake blijft van een bepaalde objectiviteit en afstand.

Een kwestie van nuances

Een opvallende overeenkomst met de bovenstaande theorieën over het engagement kan gevonden worden met het denken van Simone de Beauvoir. Zij verklaarde, in tegenstelling tot de theorie van Sartre, dat de mens ‘geworpen is’, maar wél afhankelijk is van de maatschappelijke en emotionele waarden binnen zijn of haar eigen sociale kring; ook de schrijver is dus ‘gesitueerd’ binnen de maatschappij. Deze gesitueerdheid van schrijver en boek heeft de afgelopen dertig jaar aan terrein gewonnen en de academische wereld is mede hierdoor niet meer hermetisch afgesloten. Ook de benadering die rekening houdt met emoties en niet alleen belang hecht aan feiten en cijfers, lijkt door bijvoorbeeld Martha Nussbaum en Karin Vintges overgenomen uit de theorie van De Beauvoir. De positie van Saïd in deze kwestie is wat dubbelzinniger. Hij lijkt grotendeels mee te gaan met het postmodernisme in zijn idee dat de intellectueel (of schrijver) voornamelijk voor de tegenpositie dient te kiezen en zette aan tot het concept van ‘terug-schrijven’. Echt doelmatig engagement lijkt dan niet langer tot de praktische mogelijkheden te behoren. De onontwarbare diversiteit van met name het internet moet ook leiden tot een kritische kanttekening bij Saïd. Weliswaar zijn er meer mogelijkheden voor publicatie van omstreden standpunten, maar de kans dat een standpunt dan nog opvalt is uiterst gering.

De opwaartse golf van engagement is niet louter een reactie op het gebrek eraan in de afgelopen twintig jaar. Een tegenbeweging komt vaak ook voort uit maatschappelijke veranderingen en de overweldigende opkomst van vooral het internet is er één van. Deze generatie kan niet langer ontkennen dat zij de beschikking heeft over vrijwel alle mogelijke kennis op maatschappelijk en politiek vlak. Iets niet weten is inmiddels een kwestie van ‘eigen schuld’, wat impliciet een grotere verantwoordelijkheid met zich mee brengt dan de voorgaande generaties hadden. Maar dit leidt tegelijk ook tot verwarring en gebrek aan een ‘totaalplaatje’. Wellicht is in de overvloed aan kennis dan ook de verklaring te vinden voor het feit dat schrijvers zich zo zelden binden aan één enkele maatschappelijke kwestie of aan een bepaald standpunt. Door de beschikbaarheid van visies uit alle richtingen is men eerder geneigd tot de nuance, of wordt een duidelijke keuze gewoonweg te moeilijk. De huidige generatie is zeker wel geëngageerd, maar komt door alle informatie in een ‘ambivalent engagement’ terecht; positief en negatief komen steeds dichterbij elkaar te liggen en worden uiteindelijk verenigd in één mening. Dit vindt aansluiting bij de theorie van Saïd.

Naast de literatuur is er overigens ook in de populaire cultuur, en dan met name in de filmwereld en de popmuziek een terugkeer naar het engagement te vinden. De inmiddels bijna traditionele Hollywoodspektakels lijken langzaam aan populariteit te verliezen en de geëngageerde films van onder anderen Almodovar of het Dogma-collectief winnen terrein, evenals geëngageerde producties van sterren als George Clooney. Klimaatbescherming is met recht ‘hot’ te noemen, MTV organiseert maandelijks de discussiefora ‘Coolpolitics’ en in de muziek klinkt weer vaker de protestsong.

De huidige generatie schrijvers lijkt de taak op zich te hebben genomen het publiek te laten zien *hoe* de wereld zichzelf dwars zit. Door de lezer te dwingen om zijn eigen fouten en mankementen onder ogen te zien en de emotie te erkennen en hierop in te spelen, hebben zij misschien nog wel een machtiger wapen in de strijd gevonden dan het opgeheven vingertje van

weleer.

Bibliografie

Foucault, Michel (1970), *The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences*. [Ed.] R.D. Laing. Londen: Tavistock Publications.

Mitchell, W.J.T., "Secular Divination: Edward Saïd's Humanism" In: *Critical Inquiry* 31: 462-471, 2005.

Nussbaum, Martha (1995), *Poetic Justice: the literary imagination and public life*. Boston: Beacon Press..

O'Leary, Timothy (2002), *Foucault and the Art of Ethics*. Londen: Continuum.

Pappas, Nickolas, "Fancy Justice: Martha Nussbaum on the political value of the novel" In: *Pacific Philosophical Quartely* 78: 278-296, 1997.

Poster, Mark, *Critical Theory and Poststructuralism: In Search of a Context*. Ithaca/Londen: Cornell University Press.

Racevskis, Karlis (1993), *Postmodernism and the Search for Enlightenment*. Charlottesville: University Press of Virginia.

Saïd, Edward, "The Public Role of Writers and Intellectuals" In: *The Public Intellectual*. [Ed.] Helen Small. Oxford: Blackwell Publishing, 2002.

Saïd, Edward

"On Defiance and Taking Positions" In: *Reflections on Exile and Other Essays*. Cambridge: Harvard University Press, 2000 (500-506).

Saïd, Edward (1983), *The World, the Text and the Critic*. Cambridge: Harvard University Press.

Schwartz, Michael, "Repetition and Ethics in Late Foucault" In: *Telos* 117: 113-133, 1999.

Stralen, Hans van (2005), *Choices and Conflicts: Essays on Literature and Existentialism*. Brussel: Peter Lang.

Stralen, Hans van (1996), *Beschreven Keuzes: Een inleiding in het literaire existentialisme*. Leuven/Apeldoorn: Garant.

Veyne, Paul, "The Final Foucault and His Ethics" In: *Critical Enquiry* 20: 1-9, 1993.

Vintges, Karen (2005), *De Terugkeer van het Engagement*. Amsterdam: Boom.

Vintges, Karen, "'Must we burn Foucault?' Ethics as art of living: Simone de Beauvoir and Michel Foucault." In: *Continental Philosophy Review* 34: 165-181, 2001.

Anouk van der Pluijm (24) rondde in december 2006 haar Master Literatuurwetenschap af met de scriptie *'Rationeel idealisme: een herdefinitie van engagement in de hedendaagse literatuur'*. Dit artikel is een bewerking van deze scriptie. Momenteel is Anouk werkzaam als projectmanager bij vertaalbureau Concorde Group. Ze is voormalig redacteur van Frame.